

ORGANIZACJA TERYTORIALNA SĄDOWNICTWA
KOŚCIELNEGO W DIECEZJI KRAKOWSKIEJ
DO PIERWSZEGO ROZBIORU POLSKI¹

UWAGI WSTĘPNE

W drugiej połowie wieku XII pojawia się w Kościele nowa, nieznana dotąd instytucja, mianowicie urząd stałego sędziego biskupiego, zwanego oficjałem. Najpierw widzimy takich oficjałów we Francji i Anglii, zaś od roku 1225 wszystkie biskupstwa północnej i środkowej Francji posiadają swoich oficjałów.

¹ Artykuł niniejszy jest jednym (i to skróconym) z rozdziałów większej rozprawy pt. *Konsystorz foralny w Tarnowie*. Rozdział ten ma charakter wstępu i wprowadzenia do omawianego przez nas tematu i jako taki zagadnienie ujmuje szkicowo.

Officialatus foraneus tłumaczymy „oficjałat okręgowy“ względnie „oficjałat foralny“. Obie nazwy są u nas przyjęte.

Wykaz skrótów: AEC — *Acta Episcopalia Cracoviensia* (Rkp. w AKM); AKM — Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie; AKT — Archiwum Kurii Diecezjalnej w Tarnowie; AOC — *Acta Officialia Cracoviensia* (Rkp. w AKM); Fsc. — facykuł; KKK — Piekosiński, *Kodeks Dyplomatyczny Katedry Krakowskiej*, Kraków 1874; KDM — Piekosiński, *Kodeks Dyplomatyczny Małopolski*, Kraków 1886; MPV — Ptaśnik, *Monumenta Polonia Vaticana, Cracoviae* 1913; S. O. — Silnicki, *Organizacja archidiakonatu w Polsce*, Lwów 1929; SPPP — *Starodawne Prawa Polskiego Pomniki*.

W drugiej połowie XIII wieku urząd ten rozpowszechnia się w diecezjach całej środkowej Europy².

W Polsce nakaz ustanawiania oficjałów wydał legat Jakub na synodzie wrocławskim w r. 1248. Biskupom prowincji gnieźnieńskiej polecił: *...mandamus, ut quilibet vestrum officialem suum in civitate sua iuxta ecclesiam cathedralem constituat...*³. Zarządzenie to ponowili następni legaci papiescy: Anzelm, biskup warmiński w r. 1261, oraz kardynał Gwido na synodzie wrocławskim w r. 1267⁴.

Chociaż legaci papiescy zarządzili ustanowienie jednego oficjała na diecezję, to jednak stosunki lokalne Kościoła w Polsce doprowadziły rychło do rozbudowy instytucji oficjalu. Przepis, że każdy biskup winien mieć jednego tylko oficjała z siedzibą w swojej stolicy, nie zdołał rozwiązać wystarczająco pewnych istniejących trudności w zarządzaniu diecezją⁵.

Podobnie jak we Francji⁶ tak i w Polsce biskupi przystąpili do tworzenia oficjalułów okręgowych. Trudno jest ustalić,

² Silnicki, *Kardynał Legat Gwido, jego synod wrocławski w r. 1267 i statuty tego synodu*. Księga pamiątkowa ku czci Wł. Abrahama, t. II, Lwów 1931, s. 75, przyp. 1.

³ Hube R., *Antiquissimae constitutiones synodales provinciae Gnesnensis*. Petropoli 1856, s. 27. Por. Vetulani A., *Początki oficjalu biskupiego w Polsce*. Kraków 1934, s. 9.

⁴ Helcel A., *Zbiór statutów synodalnych polskich powszechnych w prowincji gnieźnieńskiej*. SPPP, 1 (1856) s. 362; Hube, op. cit., s. 66. Por. Silnicki, *Kardynał Legat Gwido...*, s. 75, przyp. 1.

⁵ Vetulani A., *Prawne stanowisko oficjałów biskupich w Polsce w XV stuleciu*, Kraków 1938, s. 2.

⁶ We Francji występują w XIII wieku tzw. *officiales foranei*, w Niemczech tzw. *Spezialoffiziale für einen bestimmten Teilbezirk der Diözese*. Jurysdykcja oficjałów foralnych we Francji była ograniczona odnośnie do terytorium i co do spraw. *Spezialoffiziale* północno-niemieckich diecezji mieli taką samą władzę jak i oficjał generalny tylko, że ograniczoną do pewnego terenu. Ci ostatni byli zjawiskiem wyjątkowym, podczas gdy instytucja oficjałów foralnych szeroko się rozpowszechniła. Por. Hilling N., *Die Offiziale der Bischöfe von Halber-*

kiedy to nastąpiło. A. Vetulani jest zdania, że instytucję oficjالاتów okręgowych wprowadzono w Polsce powszechnie przed wiekiem XV, a w niektórych diecezjach już znacznie wcześniej. Na dowód przytacza oficjالات pomorski w diecezji włocławskiej, na którego ślady napotykaemy już w r. 1289⁷. Za tym zdaniem opowiada się również ks. Bober, na dowód czego przytacza fakt, iż oficjالات sandomierski istniał napewno w r. 1398⁸.

Pierwszym synodem prowincjalnym, który zajmuje się instytucją oficjالاتu foralnego jest synod piotrkowski z r. 1510. Nakazuje on, by przy kolegiatach erygowano specjalne prebendy, które należy powierzać biegłym w prawie, a którzy by byli ustanowieni oficjالاتami foralnymi⁹. Niemal wszystkie następne synody XVI wieku podejmują pewne uchwały dotyczące tego urzędu. I tak synod łeczycki z r. 1512, mówiąc o władzy sądowniczej, poleca winnych doprowadzać *ad officialem ordinarium vel foranensem*¹⁰. Synod piotrkowski z r. 1542 nakazuje oficjالاتom foralnym rezydować w miejscu, a nie stosujących się do tego przepisu lub tych, którzy na ten urząd się nie nadają, poleca biskupom usuwać¹¹. Również w statutach

stadt, Stuttgart 1911, s. 49—57. W Polsce oficjالاتowie okręgowi pomorski w diecezji włocławskiej i warszawski w diecezji poznańskiej stali pod względem zakresu jurysdykcji w swych okręgach na równi z oficjالاتami stołecznymi swych diecezji, używali też tytułów oficjالاتów generalnych. Por. Wyczański, *Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych*, Warszawa 1956, s. 33.

⁷ Vetulani, *Prawne stanowisko...*, s. 2.

⁸ Bober P., *Najstarsze księgi oficjالاتu sandomierskiego*, „*Polonia Sacra*“, 4 (1951) 155—159.

⁹ Ulanowski B., *Materiały do historii ustawodawstwa synodalnego w Polsce w XVI wieku*, s. 24.

¹⁰ Tamże, s. 40.

¹¹ Wężyk J., *Constitutiones Synodorum provincialium*. Cracoviae 1761, L. I, s. 70; Ulanowski, *Materiały...*, s. 79.

synodu prowincjalnego warszawskiego z r. 1561 spotykamy zarządzenia dotyczące oficjałów okręgowych¹².

Silnicki twierdzi, że granice okręgów sądowych oficjałów foralnych w Polsce początkowo w zasadzie pokrywały się z granicami archidiakonatów; okręgi archidiakonalne pozostały nadal okręgami sądowymi, a oficjałowie w dawnych stolicach archidiakonów¹³. Ks. Bober utrzymuje, że pierwszymi oficjałami mogli być nawet archidiakoni¹⁴.

I tak było w rzeczywistości. Na przykład w najstarszej księdze konsystorza lubelskiego czytamy pod dniem 27 sierpnia 1431: *Incipiuntur acta honorabilis viri domini Johannis archidiaconi Lublinsensis et officialis...*¹⁵.

Dlatego właśnie początki instytucji oficjalu okręgowego w Polsce gubią się w pomroce wieków, ponieważ ta nowopowstająca instytucja była początkowo połączona z dawną instytucją archidiakonatu. W jednej osobie koncentrowała się władza archidiakona (z tego tytułu miał on poważne uprawnienie jako wizytator biskupi na terenie swojego okręgu) i władza oficjała, na mocy której wykonywał sądownictwo na tym samym terenie.

¹² Ulanowski, op. cit., s. 139. Z faktu, że jeszcze w XV wieku synody prowincjalne nie poruszają sprawy instytucji oficjalu foralnego, można wnosić, że instytucja ta istniała jako organ powoływany do życia przez poszczególnych biskupów wzorujących się na praktyce Kościoła na Zachodzie. Biskupi, którzy tę instytucję wypraktykowali, zalecali jej wprowadzenie innym i tak oficjałat foralny stawał się urzędem coraz częściej spotykanym, aż wreszcie stał się instytucją uznaną i nakazaną przez prawo partykularne. Por. Vetulani, *Prawne stanowisko...*, s. 3.

¹³ Silnicki T., *Organizacja archidiakonatu w Polsce*, Lwów 1927, s. 153.

¹⁴ Bober, l. c. s. 159.

¹⁵ Ulanowski B., *O pracach przygotowawczych do historii prawa kanonicznego w Polsce*, Kraków 1887. Dodatek II, s. 87.

Oficjalat począł występować jako odrębna instytucja dopiero wówczas, gdy sieć oficjالاتów przestała się pokrywać z siecią archidiaconatów i inne miejscowości stały się siedzibą oficjالاتów. Na teren archidiaconatu przychodził nowy urzędnik, który w określonym granicami okręgu wykonywał władzę sądowniczą niezależnie od archidiacona, a wreszcie i w stolicy archidiaconatu nie zawsze archidiacon zostawał mianowany oficjالاتem. I tak wykształciło się pojęcie oficjالاتa foralnego.

1. PODZIAŁ DIECEZJI KRAKOWSKIEJ NA ARCHIDIAKONATY I PREPOZYTURY

Diecezja krakowska była terenowo największą diecezją w Polsce. Rozciągała się od Śląska, Tatr i Spiszu aż po Lublin i Łuków, od Bytomia aż prawie pod Rzeszów¹⁶. Od wschodu graniczyła z diecezją łucką, chełmską i przemyską, od południa z diecezją ostrzychomską, od zachodu z wrocławską, od północy z gnieźnieńską i poznańską. Z końcem XVI wieku obejmowała trzy województwa: krakowskie, sandomierskie (oprócz północno-zachodniej części) i lubelskie, księstwo oświęcimskie, zatorskie, siewierskie, pszczyńskie, część cieszyńskiego i raciborskiego i starostwo spiskie¹⁷. W XVI wieku liczyła blisko dwa tysiące parafii¹⁸. Długosz stwierdza, że diecezja krakowska była tak wielka i rozległa, że za ledwie z trudem można by znaleźć w świecie chrześcijańskim inną pod

¹⁶ Potkański K., *Granice biskupstwa krakowskiego*, „Rocznik Krakowski“, t. IV, Kraków 1900, s. 201.

¹⁷ Pawłowski Fr., *Premisla Sacra sive series et gesta Episcoporum Premisliensium*, Cracoviae 1869, s. 40; Bukowski J., *Dzieje reformacji w Polsce*, t. I, Kraków 1886, Mapa diecezji krakowskiej z XVI wieku; Potkański, l. c. s. 218.

¹⁸ Machay F., *Działalność duszpasterska kard. Jerzego Radziwiłła*, Kraków 1936, s. 46.

tym względem podobną¹⁹. Ks. Krzemieniecki zaś tak pisze o diecezji krakowskiej na początku XVI wieku: *Dioecesis Cracoviensis tunc temporis amplissima, complectebatur territoria non solum archidioeceseos Cracoviensis hodiernae, sed etiam dioeceseon hodiernarum Tarnoviensis, Sandomiriensis, Lublinensis, Kielcensis, Częstochoviensis necnon partem Katowicensis*²⁰.

Podkreślić należy, że granice diecezji krakowskiej na przestrzeni wieków ulegały pewnym odchyleniom, jakkolwiek są one bardziej stałe aniżeli granice innych diecezji polskich²¹.

Ze względu na tak wielką rozległość diecezji jeden konsystorz nie był w stanie załatwić wszystkich, z każdym rokiem mnożących się spraw. Rolę więc oficjałów biskupich w terenie pełnili archidiakoni, tak że archidiakoniat był także okręgiem sądowym. W stolicy archidiakonatu urzędował stały sąd, złożony z archidiakona i niższych funkcjonariuszy, który był właściwym dla ludności zamieszkałej na obszarze okręgu²².

Obok archidiakonów władzę sądowniczą na terenie diecezji krakowskiej sprawowali prepozyci, którzy stali na czele okręgów zwanych prepozyturami²³.

Stąd to, pisząc o organizacji terytorialnej sądownictwa kościelnego na terenie diecezji krakowskiej, trudno nie wspomnieć, choć pobieżnie, o podziale tej diecezji na archidiakonaty i prepozytury.

Jakkolwiek archidiakonaty powstałe w okresie tworzenia oficjałów okręgowych nie były nigdy okręgami sądowymi,

¹⁹ Długosz, *Liber beneficiorum*, t. I, Cracoviae 1863—1864, s. 1.

²⁰ Krzemieniecki J., *Bernardinus Gallellus de Jadra*, Cracoviae 1934, s. 84.

²¹ Potkański, l. c. s. 226.

²² S. O., s. 152—153.

²³ Heyzmann U., *Statuta synodalia Episcoporum Cracoviensium XIV et XV saeculi*, — SPPP, IV, s. 24—25; Fijałek J., *Najstarsze statuty synodalne krakowskie biskupa Nankera*, Kraków 1915, s. 50—51.

to jednak dla całości wymienimy wszystkie okręgi administracji kościelnej na terenie diecezji krakowskiej. Takiego przedstawienia sprawy domaga się również ta okoliczność, że nie zdołaliśmy ustalić, kiedy poszczególnym archidiakonom odebrano władzę sądowniczą, a zostawiono im jedynie uprawnienia wizytatorów biskupich na terenie swych okręgów.

Rozległy obszar diecezji krakowskiej nie był równomiernie zaludniony. Większe zaludnienie spotykamy w części centralnej diecezji, koło Krakowa, natomiast im dalej ku wschodowi, tym zaludnienie słabsze.

Miało to również wpływ na organizację terytorialną diecezji. I na to znów należy zwrócić uwagę, że chociaż z organizacją tą spotykamy się tu dość wcześnie, to jednak — ze względu na tak olbrzymi obszar i nierówne zaludnienie — organizacja ta jest bardzo zróżniczkowana, specjalna i podobnej nie spotykamy w innych diecezjach. Jest to wynikiem usiłowań biskupów, podjętych w celu rozwiązania trudności, jakie stwarzał zbyt wielki obszar diecezji i różne warunki, jakie zaistniały w różnych częściach takiej owczarni²⁴.

Pierwszym biskupem krakowskim, który zajął się organizacją terytorialną swej olbrzymiej diecezji, był znany w historii biskup Gedko²⁵. Ożywiony duchem reformy kościelnej, organizuje w swojej diecezji archidiaconaty. Z jego czasów znany jest archidiacon krakowski Arnold, występujący już pod r. 1166²⁶. Prawdopodobnie ten też biskup założył archidiaconat radomski, do którego należał i daleki Łuków²⁷.

²⁴ S. O., s. 118.

²⁵ Potkański, l. c. s. 229. — Por. Smolka, *Mieszko Stary i jego wiek*, Warszawa 1881, s. 325 i 392.

²⁶ KKK, I, s. 2, nr 1. Por. Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*, Lwów 1893, s. 164; S. O., s. 13, przyp. 2.

²⁷ Potkański, l. c. s. 229. — Długosz, LB, I, s. 436 utrzymuje, że biskup Gedko założył kolegiatę kielecką, której dziekan był archidiaconem radomskim. Nazwa „archidiaconat radomski“ nie utrzymała się,

Pod koniec XII wieku istnieje archidiakoniat lubelski²⁸, a początek XIII wieku dostarcza nam wiadomości o istnieniu archidiakonatów: zawichojskiego²⁹ i sandomierskiego³⁰.

Mozna zatem przyjąć, że koniec XII i początek XIII wieku to okres pierwszych okręgowych archidiakonatów w diecezji krakowskiej. Archidiakonaty te pod względem wielkości były bardzo różne. Największy terytorialnie był archidiakoniat krakowski, inne obejmowały znacznie mniejszą liczbę kościołów. Powstały one na skutek potrzeby sprężystej organizacji na krańcach diecezji w niczym nie uszczuplając terytorium archidiakonatu krakowskiego³¹.

Olbrzymie terytorium archidiakonatu krakowskiego i wielka ilość kościołów utrudniały archidiakonom zarząd i należyte wykonywanie swych obowiązków³². Mając to na uwadze kardynał Zbigniew Oleśnicki, biskup krakowski, utworzył w r. 1447

lecz przyjęła się nazwa „okręg diekana kieleckiego“ i okręg ten miał raczej charakter prepozytury. Już za Długosza nie był znany „archidiakoniat radomski“, lecz jest wymieniany w spisach średniowiecza. Por. MPV, I, s. 169, nr 139; S. O., s. 47, przyp. 1, s. 113.

²⁸ W r. 1198 spotykamy: *Joannem Archidiaconem de Lubelnia*. KDM, II, s. 18, nr 376. Por. Abraham, *Organizacja...*, s. 120. Wyczański, op. cit., s. 25 podaje, że istniał już przed r. 1192.

²⁹ Pod r. 1212 występuje: *Johannes Archidiaconus de Zawichost*. KDM, I, s. 14, nr 9. Silnicki utrzymuje, że istniał on już pod koniec w. XII. S. O., s. 120. Wyczański, op. cit., s. 25 podaje, że istniał przed r. 1192.

³⁰ Archidiakona sandomierskiego spotykamy w r. 1210. (KDM, II, s. 21). Pod rokiem 1212 występuje: *Radulfus Sandomiriensis Archidiaconus* (KKK, I, s. 12, ne. 8). Pod r. 1214: *Archidiaconus Sandomiriensis Johannes, Archidiaconus Zawichostensis Stephanus*, KDM, II, s. 26, nr 383. Silnicki, *Organizacja...*, s. 46 utrzymuje, że istniał już w r. 1207; zaś Wyczański, op. cit., s. 25, że przed r. 1191.

³¹ S. O., s. 115.

³² Długosz, LB, II, s. 1. Por. S. O., s. 15 i 118.

archidiakoniat nowosądecki³³. Pod koniec wieku XVII, względnie z początkiem XVIII, powstał archidiakoniat pilicki³⁴.

Ostatnim archidiakonatem, jaki powstał na terenie diecezji krakowskiej, jest archidiakoniat wojnicki erygowany przez biskupa Andrzeja Załuskiego w dniu 1 grudnia 1751 roku³⁵.

Najbardziej charakterystyczną cechą dla organizacji terytorialnej diecezji krakowskiej były tzw. prepozytury. Obejmowały one na ogół niewielki obszar i leżały w pobliżu Krakowa. Były tworzone z krakowskiego archidiakonalnego terytorium. Archidiakon krakowski miał pewne zwierzchnie prawa na terenie prepozytury i wykonywał je, zaś prepozyt nie był równy archidiakonowi, lecz do pewnego stopnia mu podporządkowany. Dlatego archidiakonowie krakowscy łatwo godzili się na erekcje na ich obszarze prepozytur, które, będąc istotną pomocą w zarządzie, nie stanowiły dla nich ograniczenia w prawach, podczas gdy erekcja archidiakonatu odrywała zupełnie dany obszar od całości pierwotnego terytorium i uniezależniała go od dawnego zwierzchnika. Tym właśnie charakterem prawnym owej komórki w organizacji terytorialnej, jaką była prepozytura, tłumaczy się fakt, że niektóre prepozytury raz wymieniane bywają na równi z okręgami archidiakonalnymi, to znów w spisach zaliczane są do archidiakonatu krakowskiego³⁶. I tak w *Reformationes Generales* biskupa Szyszkowskiego z r. 1621 znikają prepozytury wislicka i tarnowska, a przynależne do nich dawniej kościoły odnajdujemy w archidiakonacie krakowskim³⁷. Natomiast w statutach syno-

³³ S. O., s. 114 i 118.

³⁴ Tamże, s. 114 i 124.

³⁵ AKT Fsc. Wojnicz, Rkp. *Erectio Archidiaconatus Voyniciensis*.

³⁶ S. O., s. 115—116.

³⁷ *Reformationes Generales ad Clerum et populum Dioecesis Cracoviensis... ab... D. Martino Szyszkowski, Cracoviae 1621*, s. 27—30. Akta wizytacji przeprowadzonej za kardynała Radziwiłła w latach 1596—1598 nie wspominają nic o żadnej prepozyturze, a ich tereny zostały włączone

dalnych Łubieńskiego z r. 1711 wszystkie pierwotne okręgi, zarówno archidiakonaty, jak i prepozytury, wymienione są jako odrębne jednostki terytorialne³⁸.

Do najstarszych prepozytur, bo powstałych w XIII wieku, należą: prepozytura wiślicka i kielecka oraz podpadający pod jurysdykcję dziekana kieleckiego okręg radomski³⁹. W Aktach Kamery Apostolskiej wymienione są one z początkiem XIV wieku jako okręgi równorzędne z archidiakonatami⁴⁰.

W r. 1416 powstaje prepozytura tarnowska⁴¹, a na początku XVII wieku pilicka⁴².

Tak więc pod względem organizacji terytorialnej administracyjnej diecezja krakowska dzieliła się w wieku XVIII na 7 archidiakonatów: krakowski, lubelski, sandomierski, zawichojski, sądecki, pilicki i wojnicki oraz 5 prepozytur: wiślicka, kielecka, tarnowska i pilicka oraz dziekana kielecka zwana początkowo archidiakonatem radomskim.

do archidiakonatu krakowskiego. Okręg zaś dziekana kieleckiego został włączony do archidiakonatu lubelskiego. (Bukowski, *Dzieje Reformacji*, t. I, s. 639—687). Szyszkowski wznowił zanikłą prepozyturę kielecką i okręg dziekana kieleckiego, (*Refórm. Generales*, s. 35—37) prepozyturę zaś tarnowską umieścił między dekanatami archid. krakowskiego, ale zachował nazwę *Praepositura Tarnoviensis* (tamże, s. 28). Prepozytura wiślicka nie została wznowiona, a jej teren pozostał w archid. krakowskim (tamże, s. 28)

³⁸ *Synodus Dioecisana ab Illustrissimo et Reverendissimo Domino D. Casimiro a Łubna Łubieński. Cracoviae 1711*, s. 7 nn. Por. S. O., s. 116, przyp.

³⁹ Pod r. 1214: *Praepositus Vislicensis Nicolaus, Kylcensis Decanus Joannes, Kylcensis Praepositus Adalbertus*. KDM, II, s. 26, nr 383. Por. S. O., s. 114. Dziekanat kielecki występuje też pod nazwą archidiakonatu radomskiego (Silnicki, op. cit., s. 47). Silnicki nazywa go też dziekanat archidiakonalny kielecko-radomski. *Organizacja...*, s. 114.

⁴⁰ MPV, I, s. 151, 168 i 169.

⁴¹ Długosz, LB, I, s. 605; *Archiwum Książąt Lubartowiczów Sanguszków w Stawucie*, t. II, Lwów 1688, s. 126. Por. Kłapkowski, *Działalność kościelna biskupa Wojciecha Jastrzębca*, Warszawa 1932, s. 12.

⁴² *Synodus Dioecisana Łubieński*, s. 16. Por. S. O., s. 114.

2. SIEĆ OFICJALATÓW OKRĘGOWYCH NA TERENIE DIECEZJI KRAKOWSKIEJ

Do Grzegorza IX zwrócił się biskup francuski z Saint-Malo z prośbą o zezwolenie, by mógł utworzyć na terenie swej diecezji oficjalaty okręgowe. Papież pismem z dnia 3 czerwca 1236 roku odpowiedział, że erekcja oficjalu foralnego leży w kompetencji biskupa, ale skoro ów zwrócił się już w tej sprawie do Stolicy Apostolskiej, z chęcią udziela się mu na to aprobaty: „Ze względu na to, że masz — jak piszesz — rozległą diecezję, a w niej niektóre miejsca niebezpieczne, przez które z powodu wylewu morza oraz innych przeszkód trudno jest twoim wiernym, zwłaszcza ubogim, dostać się do biskupiej stolicy — upoważniamy cię niniejszym do powołania do życia kilku oficjłów, którym wyznaczysz w odpowiednich miejscach rezydencję w celu rozpatrywania tam spraw twoich poddanych”⁴³.

A więc rozległość diecezji, trudny dostęp do miasta biskupiego, w którym urzędował oficjał generalny, stanowiły zdaniem papieża racje, dla której winny być erygowane oficjalaty okręgowe.

W nominacji zaś jednego z oficjłów okręgowych na Pomorzu czytamy, że oficjalu ten zostaje obsadzony, aby kler i lud wierny miał większą wygodę i szybszy wymiar sprawiedliwości, a duchowieństwo skuteczniej było utrzymywane w przestrzeganiu dyscypliny kościelnej⁴⁴.

Kardynał Jerzy Radziwiłł mianując oficjła w Radomiu pisze, że ustanawia go tam, aby wierni w celu uzyskania sprawiedliwości nie byli zmuszeni odbywać dalekich i pełnych niebezpieczeństw podróży⁴⁵.

⁴³ Fournier P., *Les Officialités au moyen âge*, Paris 1880, s. 15.

⁴⁴ Chodyński St., *Konsystorze w diecezji kujawsko-pomorskiej*, Włocławek 1914, s. 109.

⁴⁵ AEC, vol. 32, f. 257.

Celem zatem erygowania oficjalatów okręgowych było: ułatwienie duchowieństwu i wiernym dochodzenia swych praw przez utworzenie na miejscu, względnie w pobliżu, trybunału sądowego; należyty wymiar sprawiedliwości i utrzymanie dyscypliny kościelnej, dążność do zmniejszenia kosztów związanych z dostaniem się do trybunału sprawiedliwości.

Stąd też nic dziwnego, że instytucja oficjała okręgowego znalazła w diecezji krakowskiej tak szerokie zastosowanie, skoro terenowo była ona tak bardzo rozległa.

Przyznanie archidiaconom i prepozytom władzy sądowniczej nie rozwiązywało problemu należytego wymiaru sprawiedliwości w terenie. Dlatego też w diecezji krakowskiej obok archidiaconów i prepozytów, (którzy posiadali władzę nad okręgami zwanymi prepozyturami) rolę sędziów (choć o niewielkiej kompetencji) pełnili również dziekani wiejscy.

Niestety, sędziowie ci, a zwłaszcza dziekani wiejscy, często nie dorastali pod względem umysłowym i moralnym do tego, by być stróżami i rzecznikami sprawiedliwości.

Świadczy o tym rozporządzenie biskupa Nankera, który na synodzie odbytym w r. 1320 występuje przeciwko nadużyciom jakie miały miejsce w licznych okolicach diecezji. W zarządzeniu tym czytamy: „Niektórzy prałaci-sędziowie kościelni oraz ich zastępcy, a zwłaszcza dziekani wiejscy, sprawy sporne przesłuchują i sądzą w karczmach, aby podpiwszy sobie, wydali się dla otoczenia bardziej doświadczonymi” Nanker potępia tę zgubną praktykę, jak też fakt, że sądzą nieraz nie według prawa kościelnego, lecz świeckiego; zabrania tego czynić w przyszłości i postanawia: „Spraw małżeńskich, kryminalnych i innych większej wagi, dziekani wiejscy niech nie sądzą, lecz niech odsyłają do swych przełożonych, to jest

archidiakonów i prepozytów, względnie do nas, gdyby tamci nie znali kanonów”⁴⁶.

W statutach Nankera nie spotykamy się jednak z nazwą oficjała foralnego. Do duchownych, którzy pomagali biskupowi w zarządzie diecezji, zaliczeni są prepozyci, archidiakoni i dziekani wiejscy⁴⁷. Oni tylko — obok dziekana katedry krakowskiej — mieli otrzymać egzemplarze statutów bezpośrednio w kurii biskupiej; rektorzy kościołów mieli się w nie zaopatrzyć u dziekanów⁴⁸. Statuty Nankera pozostawiają dziekanów wiejskich pod władzą archidiakonów i prepozytów stojących na czele okręgów zwanych prepozyturami⁴⁹.

Konstytucje synodalne wydane w Opatowie 23 i 24 lipca 1331 roku przez następcę biskupa Nankera, Jana Grota, zawierają w niektórych odpisach uwagę co do sposobu rozpowszechniania statutów, w której to uwadze jest mowa o archidiakonach, prepozytach i dziekanach mających jurysdykcję, nie ma

⁴⁶ Heyzmann U., *Statuta synodalia episcoporum Cracoviensium XIV et XV saeculi*, SPPP, IV, s. 24—25; Fijałek, *Najstarsze statuty synodalne krakowskie biskupa Nankera z 2 października 1320 roku*, Kraków 1915, s. 50—51.

⁴⁷ Prepozyci: sandomierski, wiślicki, kielecki, skalmirski, św. Floriana i św. Michała na Zamku. Archidiakoni: krakowski, sandomierski, lubelski, zawichojski, radomski zarazem dziekan kolegiaty kieleckiej. Fijałek, *Najstarsze statuty synodalne...*, s. IX. Fijałek, op. cit., s. IX pisze, że Wierzchosław kanonik krakowski, archidiakon radomski i dziekan kolegiaty kieleckiej, był pierwszym oficjałem biskupa Nankera. Nie wiadomo jak to należy rozumieć, czy pierwszym generalnym, czy też może foralnym w Radomiu względnie Kielcach.

⁴⁸ Fijałek, *Najstarsze statuty synodalne krakowskie...*, s. 63.

⁴⁹ Fijałek, op. cit., s. 51. Nie inaczej w statutach synodalnych Jakuba z Korzwi, biskupa plockiego. *De officio archidiaconi*. Ulanowski *O pracach przygotowawczych do historii prawa kanonicznego w Polsce*, Kraków 1887, s. 54; Sawicki, *Synody diecezji plockiej i ich statuty* (Concilia Poloniae t. VI), Warszawa 1952, s. 208—209.

jednak nigdzie wzmianki o oficjałach foralnych⁵⁰. Bezpośrednimi przełożonymi plebanów według tych statutów są archidiaconi i prepozyci⁵¹. Nie ma też wzmianki o oficjałach foralnych w statutach biskupa Piotra Wysza z lat 1392—1396⁵², jak również w statutach biskupa Zbigniewa Oleśnickiego z r. 1436⁵³.

W pierwszej połowie XIV wieku na terenie diecezji krakowskiej istnieli obok dziekanów, prepozytów, oraz archidiaconów jeszcze jacyś inni sędziowie. Biskup bowiem Jan Grot w statutach kapitulnych wydanych w r. 1328 postanawia, że prałaci i kanonicy kapituły krakowskiej *ab omni jurisdictione decanorum, praepositorum, archidiaconorum, officialium, et iudicum nostrorum quorumcunque generalium et specialium, perpetuo sunt exempti*⁵⁴. Jest mowa o oficjałach w liczbie mnogiej, oficjał zaś generalny był tylko jeden; dowiadujemy się o jakichś sędziach, którzy obok archidiaconów, prepozytów i dziekanów posiadali jurysdykcję.

W statutach synodu odbytego za rządów biskupa Tomasza Strzępińskiego w r. 1459 czytamy o sporach toczących się *coram vicario vel officiali nostris generalibus aut coram quocumque alio iudice foraneo, vel etiam delegato a nobis in dyocesi nostra Cracoviensi*⁵⁵. A więc nie ma już mowy o archidiaconach, prepozytach i dziekanach; sądownictwo w diecezji

⁵⁰ „Dziekani, o których tu mowa, to katedralny i dwaj kolegiaccy: opatowski, w statutach Nankera zamieszczony wśród proboszczów, i kielecki, który był zarazem archidiaconem radomskim“. Fijałek, op. cit., s. XII.

⁵¹ SPPP, IV, 36.

⁵² Ulanowski, *O pracach przygotowawczych...*, s. 41. Por. Fijałek, op. cit. s. XIII—XIV.

⁵³ Zachorowski St., *Statuty synodalne krakowskie Zbigniewa Oleśnickiego*, Kraków 1915. Por. Fijałek, *Najstarsze statuty...*, s. XI.

⁵⁴ Heyzmann, *Statuta synodalia...*, s. 124 i 160.

⁵⁵ Heyzmann, *Statuta synodalia...*, s. 103.

sprawuje wikariusz i oficjał generalny, sędziowie foralni i delegowani.

Jakkolwiek wśród tych sędziów foralnych byli z pewnością także prepozyci i archidiakoni, to jednak nie pełnili oni już widocznie władzy sądowniczej z tytułu posiadanych stanowisk, lecz na mocy nominacji biskupiej, powołującej ich na urząd sędziego okręgowego.

Dokładne wiadomości w tej materii, jeśli chodzi o ustawodawstwo synodalne diecezji krakowskiej, posiadamy dopiero z początku XVII wieku. Wtedy odbył się pod przewodnictwem biskupa Szyszkowskiego synod, z którego statutów dowiadujemy się, że w Krakowie mieszkał wówczas oficjał generalny, cała zaś diecezja dzieliła się na 12 oficjالاتów okręgowych. Biskup Szyszkowski zaznacza, że taki podział diecezji pod względem sądownictwa zastał już po swych poprzednikach i wylicza, że za jego czasów byli następujący oficjałowie okręgowi: sandomierski, lubelski, wiślicki, sądecki, biecki, tarnowski, pilzneński, bytomski, radomski, łukowski, kielecki, pilicki ⁵⁶.

Tych samych oficjالاتów wylicza również Starowolski w r. 1655 ⁵⁷. Taki stan przetrwał aż do pierwszego rozbioru

⁵⁶ *Caput VII. De Officialibus Dioecesis... Ex more institutoque Praedecessorum nostrorum, Officiales Dioecesis, Sandomiriensem videlicet, Lublinensem, Vislicensem, Sandecensem, Biecensem, Tarnoviensem, Pilsnensem, Bitomiensem, Radomiensem, Lukoviensem, Kielcensem, et Pilcensem suis in locis retinendos; et si quando non sint, vel sint quidem sed ad hoc officium inepti, in eorum locum alios magis idoneos retento tamen eodem Officialatus titulo (dummodo illi civitati, a qua officii demoninatio fit, vicini sint), substituendos fere decernimus et statuimus. Reformationes Generales ab Illustr. et Reverend. Dno Martino Szyszkowski Episcopo Cracoviensi in Synodo Dioecesis sancitae et promulgatae, Cracoviae 1621, s. 18.*

⁵⁷ Starowolski S., *Vitae Antistitum Cracoviensium, Cracoviae 1655, s. B 2.*

Polski względnie utworzenia konsystorza generalnego w Tarnowie w roku 1781⁵⁸.

Stolice archidiakonatów i prepozytur zostały niemal wszystkie siedzibami oficjałów okręgowych, a większe archidiakonaty podzielono na więcej oficjalatów okręgowych. Tak na terytorium archidiakonatu sądeckiego urzędowało trzech oficjałów: w Nowym Sączu, Bieczu i Pilźnie. Natomiast władza oficjała okręgowego w Sandomierzu rozciągała się na archidiakoniat sandomierski i zawichojski.

Należy tu nadmienić, że aczkolwiek oficjałowie ci w zasadzie byli urzędnikami sądowymi, to jednak mieli również pewne uprawnienia administracyjne⁵⁹.

Kiedy powstały poszczególne oficjalaty?

Akta konsystorza lubelskiego sięgają r. 1424, a więc przynajmniej od tego czasu istnieje konsystorz lubelski⁶⁰. W latach 1440—1450 tamtejszym oficjałem był Mikołaj pleban lubelski, kantor opatowski⁶¹; z instrukcji dla posłów kapituły krakowskiej na synod prowincjonalny, zwołany na 6 listopada 1554 roku, dowiadujemy się o oficjale lubelskim i radomskim⁶². Oficjała lubelskiego spotykamy też w r. 1573⁶³, kardynał zaś

⁵⁸ AKM, *Prothocollum Correspondentiae Celsissimi Principis Dni Loci Ordinarii Cracoviensis cum Excelso Gubernio Leopoliensi*, vol. IV (1781—1782) s. 65—67. Po utworzeniu oficjalatu generalnego w Tarnowie został zniesiony oficjalat okręgowy w Tarnowie i Pilźnie; pozostały natomiast konsystorze w Sączu i Bieczu. Sołtyk erygował oficjalat dzikowski, wielicki i oświęcimski. AEC, vol. 99, f. 598, 602, 603.

⁵⁹ Por. AEC, vol. 30, f. 7 i 25.

⁶⁰ W a d o w s k i J., *Kościół lubelskie*, Kraków 1907, s. 2 i 15.

⁶¹ Tamże, s. 107.

⁶² *Episcopi decanos et officiales rurales creant homines non valentes ad hoc officium et plerumque accepta ab eis pecunia; exemplo est officialis Lublincensis... ubi homines citati, aut non admittuntur, aut misere a curiensibus vexantur. Similiter officialis Radomiensis, homo arrogans, mendax...* U l a n o w s k i, *Materiały...*, s. 94.

⁶³ AEC, vol. 30, f. 25.

Radziwiłł mianuje w r. 1595 nowego oficjała radomskiego, Jana Żeromskiego⁶⁴. Już pod rokiem 1529 wymieniony jest oficjał radomski *Bartholomeus de Schidlów*⁶⁵.

Oficjalat sandomierski istniał już w r. 1398⁶⁶. Wzmiankę o oficjale sandomierskim spotykamy w r. 1520; jest nim niejaki *Venerabilis Joannes Lypnyczkęy canonicus et officialis Sandomiriensis*⁶⁷. W r. 1572 biskup krakowski wystawia nominację Janowi Młodziejewskiemu *pro gerendo officialatus Sandomiriensis munere*⁶⁸.

Wiśniewski przytacza akta konsystorza wiślickiego z roku 1541⁶⁹. Nominację na oficjała wiślickiego mamy z r. 1572⁷⁰.

Oficjalat biecki istniał już w r. 1551⁷¹. Znani są oficjałowie bieccy z r. 1553⁷² i 1573⁷³.

W r. 1572 akta wymieniają oficjała pilzneńskiego, Stanisława Gruczkę⁷⁴. Są również wzmianki o oficjale pilzneńskim w roku 1595⁷⁵ i 1598⁷⁶.

⁶⁴ Tamże, vol. 32, f. 257.

⁶⁵ AKM, Rkp. *Liber retaxationum... anno 1529 conscriptus*, s. 543.

⁶⁶ Bober, l. c. s. 157.

⁶⁷ Balzer O., *Corpus Iuris Polonici, sectionis primae volumen tertium*, Cracoviae 1906, s. 602, przyp. b.

⁶⁸ AEC, vol. 30, f. 7.

⁶⁹ Wiśniewski, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w pińczowskim, skalbierskim i wiślickim*, Marjówka 1927, s. 498.

⁷⁰ AEC, vol. 30, f. 19.

⁷¹ Bujak, *Materiały do historii miasta Biecza*, Kraków 1914, s. 75, nr 217.

⁷² *Rndus D. Erasmus Wolski... Praepositus ac Officialis Bieciensis... hic extremum Iudicii diem expectat ab anno... 1553*. Starowski S., *Monumenta Sarmatorum*, Cracoviae 1655, s. 663.

⁷³ AEC, vol. 30, f. 87.

⁷⁴ Tamże, f. 17.

⁷⁵ Bujak, op. cit., s. 144.

⁷⁶ Starowski podaje, że za jego czasów był w kolegiacie tarnowskiej

Oficjał bytomski występuje w r. 1594⁷⁷, łukowski w r. 1575⁷⁸, kielecki w r. 1573⁷⁹, a oficjaliał tarnowski istnieje od r. 1542⁸⁰.

Oficjaliał pilicki został utworzony w r. 1611 za biskupa Piotra Tylickiego. Wtedy bowiem kościół parafialny w Pilicy został wyniesiony do godności kolegiaty, a każdorazowy prepozyt miał być oficjałem: *Praepositus vero praedictus — czytamy w akcie erekcyjnym kolegiaty — ex auctoritate Sedis ordinariae perpetui officialis munere per se fungetur super hanc ecclesiam et alias ecclesias ab eadem sede sibi subiectas*⁸¹.

W latach 1565—1566 wizytację archidiakonatu sądeckiego przeprowadza *Venerabilis Marcus plebanus in Lipnycza et officialis Sandecensis commissariusque per Rmum in Christo patrem et dominum Philippum Padnyewski Dei gratia eppum Cracoviensem specialiter datus et deputatus*⁸².

Pragniemy podkreślić, że daty, pod którymi podajemy istnienie poszczególnych oficjaliałów okręgowych na terenie diecezji krakowskiej z wyjątkiem tarnowskiego i pilickiego, żadną miarą nie mogą być uważane za najstarsze i kwestia ta

napis: *Rndus Alexander Wilersza, canonicus Tarnoviensis, officialis Pilznensis, aetatis suae 30. Anno Domini 1598. Starowolski, Monumenta Sarmatorum, s. 648.*

⁷⁷ AEC, vol. 30, f. 374.

⁷⁸ Tamże, f. 408. *...notum facimus, quod ipsum in iudicem et officialem nostrum foraneum decanatus et districtus Lukoviensis ...constituimus et deputamus.* AEC, vol. 84, f. 408.

⁷⁹ AEC, vol. 30, f. 80.

⁸⁰ *Archiwum Książąt Lubartowiczów Sanguszków w Stawucie*, t. V, Lwów 1897, s. 338, nr 314; AKT, Rkp. *Compendium privilegiorum, foundationum ac aliorum documentorum et obligationum Ecclesiae Collegiatae Tarnoviensis*, s. 9—10.

⁸¹ Wiśniewski, *Historyczny opis kościołów, miast, zażytków i pamiątek w olkuskim*, Marjówka Opoczyńska 1933, s. 541.

⁸² Glemma T., *Wizytacje diecezji krakowskiej z lat 1510—1570*, „Nasza Przeszłość”, 1 (1946) 75, przyp. 117.

pozostaje do zbadania. Wydaje się nam, że przy obecnym stanie źródeł nie da się ustalić dat erekcji poszczególnych oficjaltów, zwłaszcza że instytucja oficjała okręgowego w Polsce, jak już było wspomniane, powstała drogą ewolucji przez powolne przelewanie uprawnień sądowniczych z archidiaconów na odrębnych urzędników biskupich. Ten proces kształtowania się urzędu oficjała biskupiego w terenie jest trudny do uchwycenia. Nie mniej jednak należy przypuszczać, że historycy wydobędą jeszcze z akt, do których my nie mieliśmy dostępu, pewne dane, które rzucą światło na omawiany przez nas problem.

Kto pełnił rolę oficjaltów foralnych? W Tarnowie⁸³ i w Pilicy⁸⁴ urząd oficjała był przywiązany do stanowiska prepozyta kapituły kolegiackiej. Każdorazowy prepozyt był równocześnie oficjałem. W innych miejscowościach urząd oficjała nie był przywiązany do żadnej godności w kapitule, lecz otrzymywało się go przez specjalną nominację biskupią. Tak przynajmniej było w Sandomierzu⁸⁵, Lublinie⁸⁶, Wiślicy⁸⁷, Sączu⁸⁸, Byto-

⁸³ AKT, Rkp. *Compendium privilegiorum etc.*, s. 9.

⁸⁴ Wiśniewski, *Historyczny opis... w Olkuskim*, s. 309.

⁸⁵ Urząd oficjała pełnili: archidiacon (Wiśniewski, *Katalog prałatów i kanoników sandomierskich od r. 1186—1926*, Radom 1928, s. 153); dziekan kapituły kolegiackiej (Wiśniewski, *Acta Actorum Capituli Sandomiriensis ab anno 1581*, s. 1); kanonicy kolegiaty (AEC, vol. 30, f. 17; Wiśniewski, *Katalog...*, s. 48 i 56; Balzer, *Corpus Iuris Polonici*, s. I, v. III, s. 602 przyp. b). Zdaje się, że oficjaltowie byli zarazem penitencjarzami. W „decretum reformationis” wydanym po odbyciu wizytacji kolegiaty sandomierskiej przez kard. Jerzego Radziwiłła w r. 1595 czytamy: „Stary zwyczaj znaleźliśmy w tej świątyni. W wielki czwartek publicznie spowiadający się bywają rozgrzeszani przez naszego oficjała. Nakazujemy, aby to czyniono uroczyście w obecności prałatów, kanoników, wikariuszy i mansjonarzy”. Wiśniewski, *Acta Actorum*, s. 20.

⁸⁶ Kościół parafialny św. Michała Archanioła został podniesiony do godności kolegiaty w r. 1574. (Wadowski, *Kościoty lubelskie*,

miu⁸⁹, Kielcach⁹⁰. W Radomiu, Łukowie, Pilźnie i Bieczu nie było kolegiat⁹¹, w tych więc miejscowościach nie mógł być urząd oficjała przywiązany do jakiejś godności w kapitule.

s. 103). Urząd oficjała pełnili czasem tamtejsi plebani: w r. 1440 pleban Mikołaj (Wadowski, op. cit., s. 107), w r. 1520 „Jacobus Guth... plebanus et officialis Lublinensis”. Balzer, *Corp. Iuris Polonici*, s. I, v. III, s. 602 przyp. b.); dziekani (Wadowski, op. cit., s. 157); kanonicy (Wadowski, op. cit., s. 76, 567); przeważnie jednak tamtejsi archidiaconi (Wadowski, op. cit., s. 105, przyp., s. 106, przyp.).

⁸⁷ Wiśniewski. *Historyczny opis... w wiślickim*, s. 449—451 wymienia prepozytów na przestrzeni przeszło dwóch wieków. Z tych zaledwie czterem daje tytuł oficjała. Natomiast wymienia jako oficjałów scholastyków (tamże, s. 44), a najczęściej ten urząd pełnili tamtejsi kanonicy (tamże, s. 444—455). Oficjałowi podlegały dekanaty: opatowiecki, sokoliński, książnicki, kijski, razem 71 kościołów parafalnych (tamże, s. 438).

⁸⁸ Pod r. 1680 czytamy: „Stanislaus Wolski Custos et Officialis Sandecensis, parochus in Grybów”. AOC, vol. 16, f. 699.

⁸⁹ Otrzymuje specjalną nominację. AEC, vol. 30, f. 374.

⁹⁰ Otrzymuje specjalną nominację. AEC, vol. 30, f. 80.

⁹¹ Starowolski, *Vitae...*, s. B. Natomiast Wojnicz, Bobowa i Opatów miały kolegiaty, a nie były siedzibami oficjałów (tamże). Od r. 1606 proboszcz pilzneński nosi tytuł prepozyta (Szczeklik, *Pilzno i Pilznianie*, Kraków 1911, s. 115), ale w wykazie proboszczów i prepozytów pilzneńskich z lat 1400—1890 na 20 zaledwie trzem daje Szczeklik tytuł oficjała (tamże, s. 127—128). W Bieczu też czasem pełnili obowiązki oficjała proboszczowie: w r. 1561 Ks. Erazm Wolski (Bujak, *Materiały...*, s. 99, nr 291), w r. 1597 Piotr Piotrowski (tamże, s. 148, nr 354), ale nie było to regułą, gdyż w roku 1618 proboszczem był Jan Nowodworski a oficjałem Piotr Zielonacki proboszcz w Rozembarku i kaznodzieja biecki, późniejszy prałat jasielski (Bujak, op. cit., s. 184, nr. 456 i s. 213, nr 531).

W akcie nominacyjnym na oficjała łukowskiego biskup Krasiński w r. 1575 pisze: *...notum facimus, quod cum iam a multo tempore officium decanatus ruralis Lucoviensis vacat unde homines plerique iniuriam patientes in iure suo et iustitia multum detrimenti et praeiudicii pati se geruntur, nos officio nostro hac in parte deesse nolentes... ipsum in iudicem et officialem nostrum foraneum Decanatus et Districtus Lucoviensis constituimus et deputamus* (AEC, vol. 84, f. 408). Z tego tekstu wynika, że urząd oficjała łukowskiego pełnił dziekan tamtejszego dekanatu.

SKIEJ

Objasnienia znaków

OFICJALAT TARNOWSKI

1:250000

MAPA DIECEZJI KRAKOWSKIEJ

Z XVIII WIEKU <1765>

1:750000

Ks. J. Rzepa

Objaśnienia

- ⊙ Stolica oficjalu
- Koscioty parafialne
- Granice oficjalu
- - - - - " parafii

Objaśnienia znaków

- Stolica diecezji i oficjalu generalnego
- " archidiaconatow i dziek, kieleckiego prepozytur
- " oficjalu
- " dekanatow
- Granice państwa
- " diecezji
- " archidiaconatow i prepozytur
- rzeki i potoki
- Granice dekanatow

- 1 Archidiaconat lubelski
- 2 Dekanat kielecki
- 3 Archidiaconat zawichojski
- 4 Prepozytura kielecka
- 5 Archidiaconat sandomierski
- 6 Prepozytura miślicka
- 7 Archidiaconat pilicki
- 8 Prepozytura pilicka
- 9 " tarnowska
- 10 Archidiaconat krakowski
- 11 " wojnicki
- 12 " sądecki

